

म.ग्रं.सं. ग्रंथ संख्या, इ.

६९४०

म.ग्रं.सं. वाचनालय, ठाणे

विषय बी० पी०

दा. क्र. ६९४०

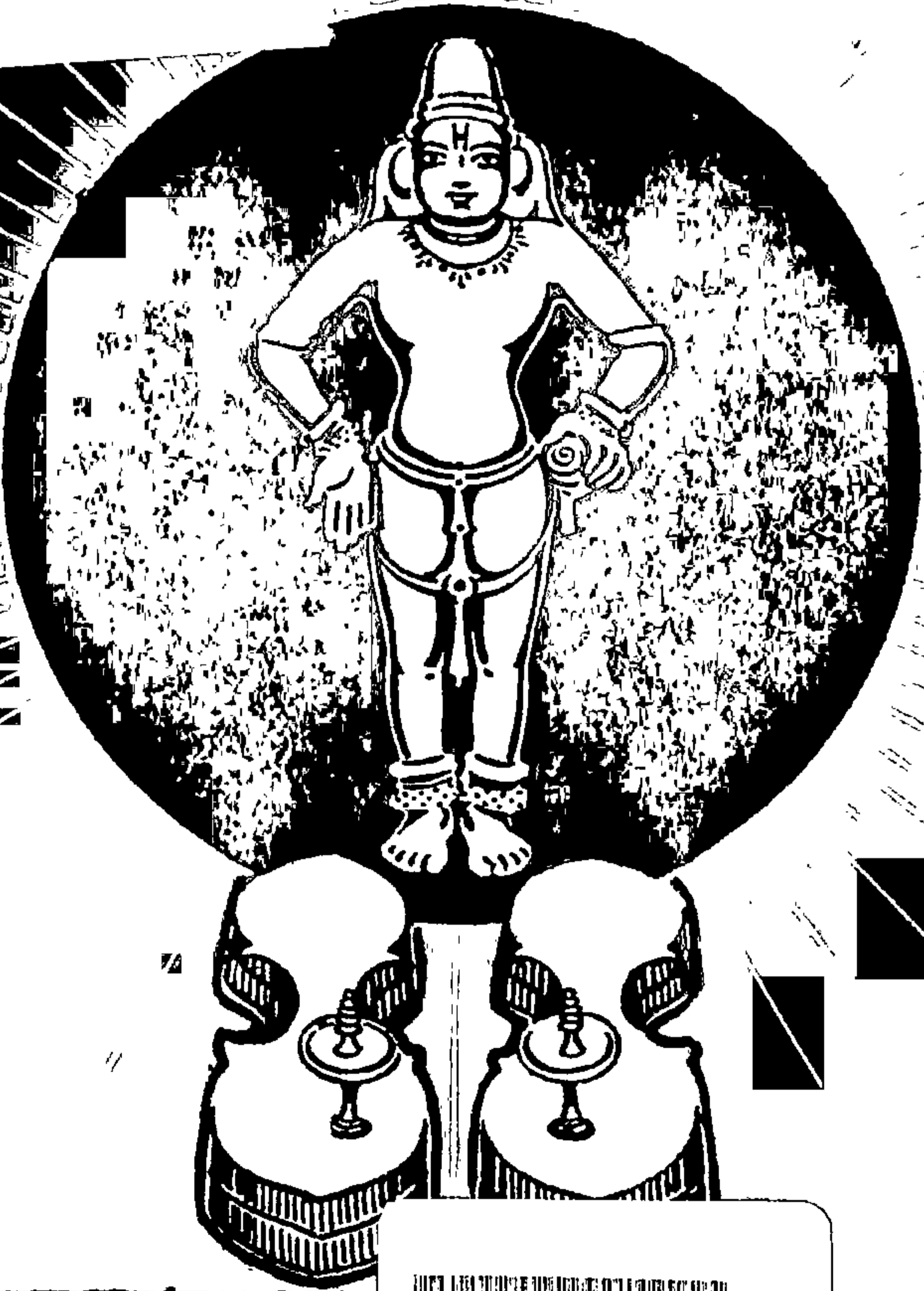

IRBK 0106940

IRBK-0106940

एका जगदना

म. ग्रं. सं. वाचनालय, ठाणे
विषय का-वा
दा. क्र. ६९४०

1RBK-0106940

1RBK-0106940

एका जनादनी

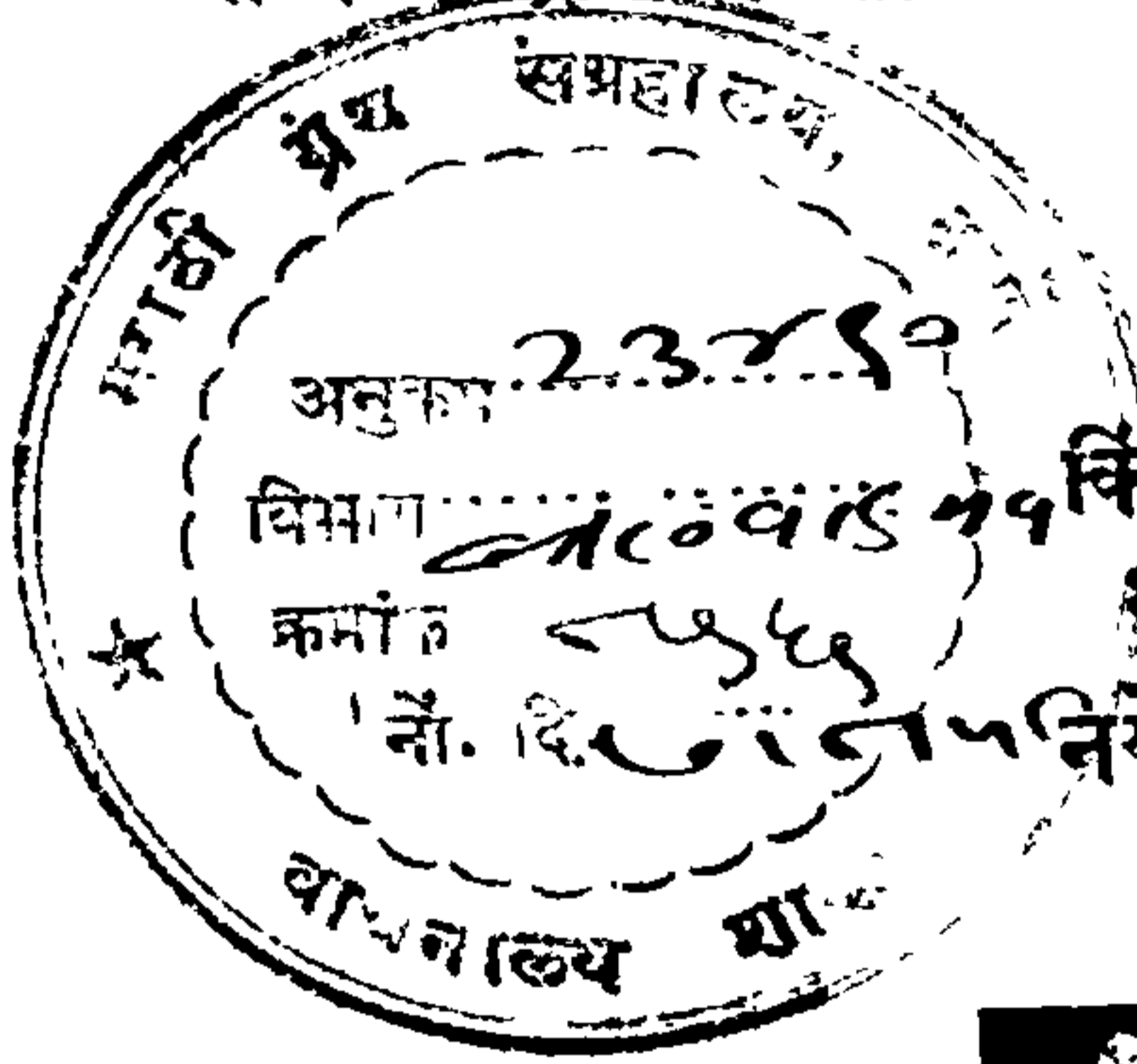
नाथांचें पैठण

म. प्र. सं. डाणे
 वा. क्र. ... ६६०
 दि. ... ११/०५/१९००

शांतिनाथ शास्त्राः
 ना. वि. वैकुण्ठ प्रतिष्ठानी । शांतिसुखाचे सिंहासनी ।
 क्र. साधनसंपन्न निर्जरंगणी । जो अनुदिनी सुपूज्य ॥
 — कृष्णदयार्णव

सांस्कृतिक महाराष्ट्र दर्शन-मासा : ४

रामचन्द्र चिन्तामण ठेरे

किंमत ६०
 नविये पैसे

बोरा अँण्ड कंपनी पब्लिशर्स
 प्रायव्हेट लिमिटेड, मुंबई २

सांस्कृतिक महाराष्ट्र दर्शन-माला : ४

॥

आवृत्ति पहिली
मे १९५८

॥

किंमत ६० नये पैसे

॥

महाराष्ट्रांतील सांस्कृतिक केन्द्रांची
ऐतिहासिक पार्श्वभूमीवर रेखाटलेली
भावरम्य आणि बोलकी शब्दचित्रे

॥

प्रकाशक :

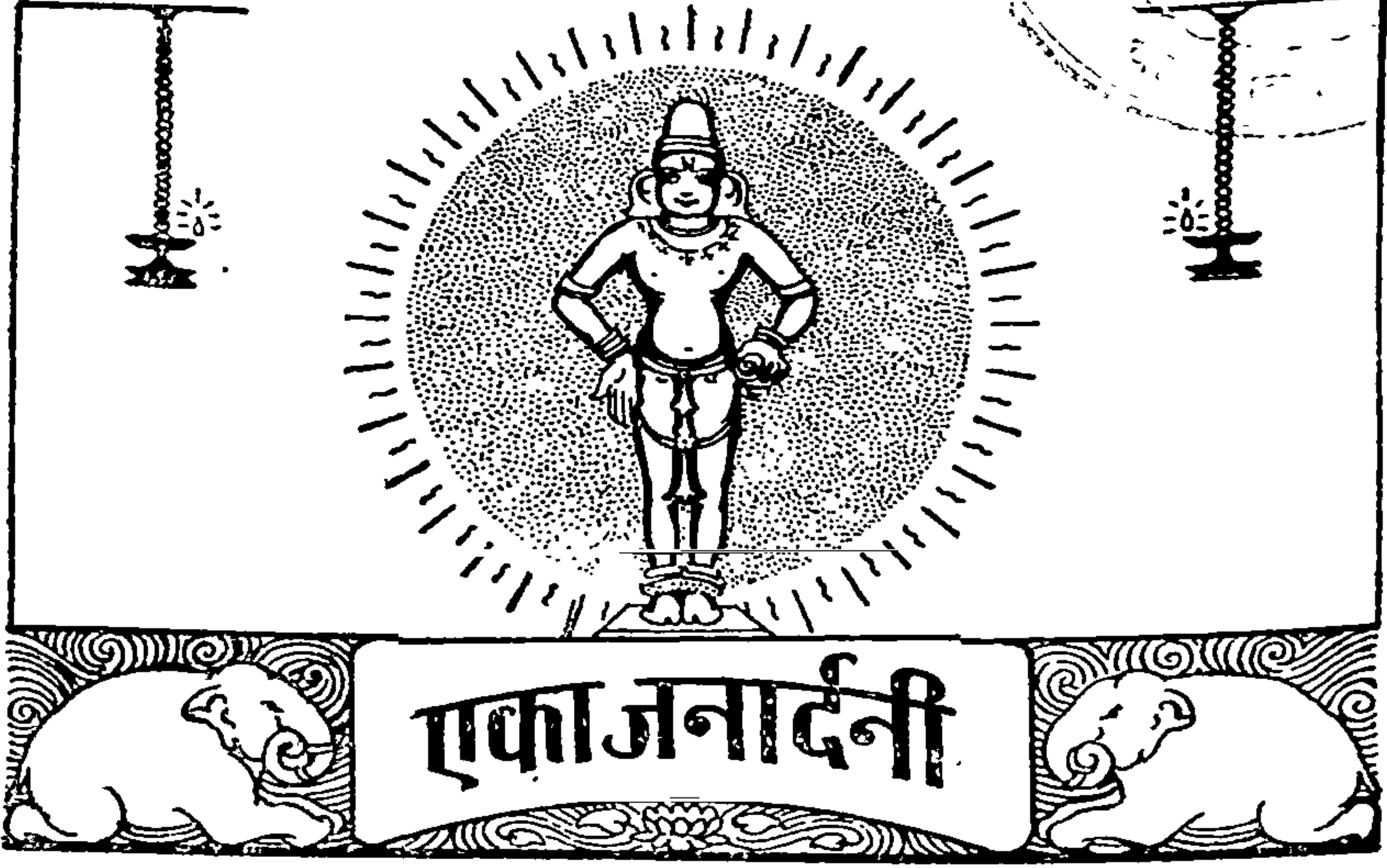
एम्. के. चोरा,
चोरा अँड कंपनी
पब्लिशर्स प्रा. लि.
३, राउंड विल्डिंग
कालबादेवी, मुंबई २.

॥

मुद्रक :

ज. ग. जोशी
ज नार्दन प्रेस,
३९४ सदाशिव, पुणे २.

23.11.8
जालंधर
म.प.

नाथांचें पैठण :

महाराष्ट्रांतील भागवतधर्माच्या इतिहासांत नवीं तीर्थे आणि नवीं श्रद्धाकेंद्रे निर्माण झालीं. ज्ञानेश्वरांच्या काळीं वारकरी संप्रदायाच्या ध्वजाखालीं महाराष्ट्रांतील सर्व जाती-जमाती अभेदभावानें एकत्र आल्या आणि विठ्ठलनामाच्या गजरानें त्यांनीं महाराष्ट्राला जागवलें. याच काळांत या नव्या शक्तीला प्रतिबंध घालणारी, कर्मकांडाचा पसारा माजविणारी आणि धर्मशास्त्रांतील शब्दपांडित्यानें हृदयधर्माला चिरडूं पाहणारी कर्मठ वृत्ति पैठणला नांदत होती. त्या काळीं पैठण हें उभ्या महाराष्ट्राचें धर्मपीठ म्हणून प्रसिद्ध होतें; परंतु तेथील धर्माचार्य धर्माचा आत्माच हिरावून बसले होते. त्याचमुळें ज्ञानेश्वर-नामदेवादि संतांनीं त्या धर्माचार्यांच्या पापाणहृदयाला हांक देत न बसतां पंढरीला नवें भक्तिपीठ उभारलें आणि चंद्रभागेच्या वाळवंटांत ज्ञानाची पाणपोई उघडली.

जणुं हें पैठणचें पाप धुऊन काढण्यासाठींच ज्ञानेश्वरांनंतर तीनशें वर्षांनीं पैठणला संत एकनाथांचा अवतार झाला आणि त्यापूर्वीं दोन हजार वर्षांची सांस्कृतिक परंपरा असलेलें पैठण तेधून पुढें 'नाथांचें पैठण' म्हणून ओळखलें जाऊं लागलें.

'सा रम्या नगरी' :

प्राचीन काळीं 'प्रतिष्ठान' या गौरवशाली नांवानें ओळखलें जाणारें हें नगर औरंगाबाद जिल्ह्यांतील पैठण तालुक्यांत गोदावरीच्या कांठीं वसलेलें आहे. या नगरामागें अडीच हजार वर्षांची सांस्कृतिक परंपरा उभी असून, मानवपूर्व अवस्थेंतील आदिमानवाचे अवशेषहि पैठणच्या परिसरांत मिळाले आहेत. याचा अर्थ असा कीं, दक्षिणापथांतील ही गोदाकांठची भूमि आर्यांच्या आगमनापूर्वींहि हजारों वर्षे मानवाच्या प्रगतीच्या धडपडी न्याहाळीत होती. या भूमीच्या गर्भांत अजूनहि तीं विकसनशील मानवाचीं पदचिन्हे सुरक्षित आहेत. पैठण-जवळ मुंगी येथें झालेल्या उत्खननांत मानवपूर्व अवस्थेंतील आदिमानवांचीं दगडी हत्यारें आणि इतरहि अवशेष सांपडले आहेत.

पैठणची भौगोलिक रचनाच अशी आहे कीं, त्याला आपोआपच राजधानीचें स्वरूप प्राप्त व्हावें. उत्तरेकडून दक्षिणापथांत प्रवेश केल्यावर पठारावर मध्यभागीं, जलसंपन्न नदीच्या तीरावर, सस्य-श्यामल वैभवानें युक्त असें हें स्थान स्वाभाविकच मानवाच्या कर्तृत्वाचें क्रीडास्थान बनलें.

इतिहास-पूर्व काळांतील अवशेष सोडले तर पैठणचा सर्वांत जुना उल्लेख वैदिकांच्या 'सुत्तनिपात' या ग्रंथांत आढळतो. तेथें या नगराला 'पोतण नगर' असें म्हटलें असून ती 'अस्सक' (अश्मक) देशाची राजधानी आहे, असें म्हटलें आहे. पैठणच्या परिसरांतील भूमीला इ. स. पूर्व दुसऱ्या शतकापासून अश्मक असें नांव होतें. अशोकाच्या

शिलालेखांत पैठणच्या नागरिकांचा 'पेतनिक' असा उल्लेख आहे. सांचीच्या प्रसिद्ध स्तूपावरील कोरीव लेखांतहि पैठणवासीयांचे उल्लेख आहेत. इ. स. ६० च्या सुमारास पेरिप्लस नांवाच्या ग्रीक माणसाने लिहिलेल्या ग्रंथांत पैठणच्या निर्यात-व्यापाराचे महत्त्व गायिले आहे. तो म्हणतो :

“ दक्षिण देशांत फक्त दोनच शहरे व्यापारी दृष्टीने फार महत्त्वाची आहेत : एक पैठण व दुसरे नगर. पैठणहून भडोचमार्गे गोमेद या रत्नांची निर्यात होते. तेथे नाना प्रकारचे कापडहि तयार होते. ”

यावरून एक व्यापाराचे केंद्र म्हणून पैठणचा इतिहास किती जुना आहे, याची कल्पना येईल. पैठणच्या पैठण्या तर प्रसिद्धच आहेत.

अशोकाच्या निधनानंतर लौकरच महाराष्ट्रांत सातवाहन नांवाचे राजकुल उदयास आले आणि त्या कुलाने महाराष्ट्रांत विस्तृत व बलाढ्य साम्राज्य स्थापन केले. या घराण्याचे राज्य केवळ महाराष्ट्रांतच नव्हे तर गुजराथ, काठेवाड, माळवा, आंध्र आणि कर्नाटक एवढ्या विशाल भूभागावर पसरले होते. या कुलांतील राजांना 'त्रि-समुद्राधिपति' (तीन समुद्रांचे अधिपति) असे विरुद्ध होते. एवढ्या मोठ्या साम्राज्याची राजधानी प्रतिष्ठान ही होती. त्यामुळे स्वाभाविकच सातवाहनांच्या काळांत प्रतिष्ठान वैभवाच्या गौरीशंकरावर उभे होते. या काळांत प्रतिष्ठानच्या परिसरांत हिंदु मंदिरे व बौद्ध विहार निर्माण झाले आणि संस्कृत व प्राकृत या दोन्ही भाषांना राजप्रतिष्ठा लाभली.

सातवाहन हे ऐतिहासिक कालांतील अखिल महाराष्ट्राचे पहिले राज्यकर्ते होत. विद्या आणि कला यांचे उदार आश्रयदाते म्हणून त्यांची ख्याती होती. त्याचमुळे इ. स. पूर्व २०० पासून इ. स. २५० पर्यंतच्या साडेचारशे वर्षांत प्रतिष्ठानची प्रतिष्ठा सर्वच क्षेत्रांत

कळसास पोंचली होती. सातवाहन कुलांतील हाल नांवाच्या रसिक राजपुरुषानें प्राकृत भाषेंतील सातशें लोकगाथांचें संकलन करून 'गाथासप्तशती' नांवाचा ग्रंथ तयार केला. हा ग्रंथ प्राचीन महाराष्ट्रांतील ग्रामीण लोकजीवनाचें हृदयंगम दर्शन घडविणारा असून प्राकृत भाषेंतील काव्याचा एक अप्रतिम नमुना आहे. 'बृहत्कथा' या प्रसिद्ध ग्रंथाचा कर्ता गुणाढ्य हा आद्य सातवाहनाचा आश्रित होता. गुणाढ्याचा प्रतिष्ठानशीं आलेला हा संबंध महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक इतिहासांत अत्यंत महत्त्वाचा आहे. त्याच्यामुळे प्राकृत भाषांची प्रतिष्ठा उंचावली आणि त्यांना राजाश्रय लाभला.

असा हा सातवाहन कुलाचा आणि प्रतिष्ठानचा जिव्हाळ्याचा संबंध आहे. किंबहुना प्रतिष्ठानची प्रतिष्ठा या सातवाहनांच्या संबंधानेंच गाजली. जैनांच्या वाङ्मयांत 'पड्ट्याणे नगरे सालीवाहणो राया।' असा हा संबंध वारंवार वर्णिला आहे. हैदराबादच्या पुरातन वस्तुसंशोधन खात्याने सातवाहनकालीन संस्कृतीचे अनेक अवशेष शोधून काढले आहेत. उत्खननांत मिळालेल्या या पुरातन वस्तु हैदराबादच्या पुरातन वस्तुसंग्रहालयांत ठेवलेल्या असून, प्रेक्षकांना प्रतिष्ठानच्या पुरातन संस्कृतीचा गौरव सांगत आहेत.

सातवाहनांच्या नंतर झालेल्या राज्यकर्त्यांनी आपल्या राजधान्या पैठणपासून दूरवर नेल्यामुळे पैठणच्या राजवैभवाला उतरती कळा लागली. यादव-काळापर्यंत पैठणची स्थिति पुष्कळच चांगली होती. परंतु पुढे पैठणचें वैभव अगदींच नष्टप्राय झालें असावें. कारण राजशेखर कवीने 'प्रबंधकोश' या ग्रंथांत (इ. स. १३४९) पैठणविषयीं असें म्हटलें आहे कीं—

“ अधुना तु दक्षिणदेशस्थितं प्रतिष्ठानपुरं क्षुल्लकग्रामतुल्यं वर्तते । ”

[सध्यां दक्षिणदेशांतील प्रतिष्ठान नगर हें एखाद्या क्षुल्लक खेडेगांवासारखें बनलें आहे.]

‘ दक्षिण-काशी ’ पैठण :

दक्षिणगंगा गोदावरीच्या कांठचें महाक्षेत्र म्हणून पैठण हें दक्षिण-काशी आहेच; पण दुसऱ्याहि एका दृष्टीने तें ‘ दक्षिण-काशी ’ या नांवाला पात्र आहे. काशी हें जसे संस्कृत विद्येचें महापीठ आहे, तसेच पैठणहि दक्षिणेंतील, विशेषतः महाराष्ट्रांतील संस्कृत विद्येचें महापीठ म्हणून प्रसिद्ध आहे. यादव-काळापासून येथील पंडितांच्या परंपरांची माहिती आढळते. व्याकरण आणि धर्मशास्त्र या दोन ज्ञानशाखांच्या अध्ययनांत, अध्यापनांत आणि या शास्त्रांवरील ग्रंथलेखनांत पैठणच्या पंडितांनीं एक महनीय परंपरा निर्माण केली. येथील धर्मशास्त्रविशारदांचा निर्णय महाराष्ट्राच्या समाजजीवनांत अखेरचा मानला जात असे. हिंदु आचारधर्माचें नियमन करणारा ‘निर्णयसिंधु’ हा ग्रंथ पैठणच्याच कमलाकर भट्टानें लिहिलेला आहे. संस्कृत व्याकरणावरील एक प्रमाणग्रंथ ‘सिद्धान्त-कौमुदी’ येथील भट्टोजी दीक्षित (स. १५८०-१६५०) नांवाच्या गाजलेल्या पंडितानें रचलेला आहे. छत्रपतींचें क्षत्रियत्व सिद्ध करून त्यांच्या राज्याभिषेकासाठीं पुढें होणारे गागाभट्टहि पैठणच्याच विख्यात भट्ट घराण्यांतले. या भट्ट घराण्याला काशींत आजहि अग्रपूजेचा मान आहे. भट्टोजी दीक्षितांची परंपरा अजूनहि नांदत असून संस्कृत विद्येच्या संरक्षण-संवर्धनासाठीं त्या परंपरेंतील अनेक पंडित आपलें सारें आयुष्य वेंचति आहेत.

परंतु दुर्दैव असें कीं, या संस्कृत पंडितांचें धर्मज्ञान केवळ शाब्दिक बनलें. ज्या समाजाच्या धारणेसाठीं धर्मशास्त्राचा उदय झाला, त्या समाजाच्या अंतिम हिताची करुणा न बाळगतां केवळ शब्दज्ञानाचा अहंकार निर्माण होऊं लागला. या अहंकारापार्यां धर्मनियमांचे हेतु विसरले जाऊं लागले आणि ‘समाजासाठीं नियम’ ही स्थिति ढळून ‘नियमांसाठीं नियम’ अशी विकृत स्थिति निर्माण झाली. या स्थितीला ज्ञानेश्वरांपूर्वी चक्रधर नांवाचा महापुरुष बळा

पडला.' ज्ञानेश्वरादि कोंवळ्या भावंडांचाहि या वृत्तीनें क्रूर छळवाद मांडला आणि नाथांना तर प्रत्यक्ष त्यांच्या मुलानेंच धिक्कारण्याचा प्रयत्न केला.

पण हा शब्दज्ञानाचा फुंज फार काळ टिकाव धरूं शकला नाही. अखेर शब्दज्ञानानें हृदयधर्मापुढें शरणागति पत्करली आणि ज्ञानाला भावभक्तीची जोड देऊन जगणेंच श्रेयस्कर आहे, हें मान्य केलें.

—असें हें महाराष्ट्राच्या प्राचीन संस्कृतीचें केंद्र, मराठीचें माहेर, संतांचें कर्मक्षेत्र आणि कवींचें स्फूर्तिस्थान एकदां डोळे भरून पहावें, असें कुणा महाराष्ट्रीयाला वाटणार नाही ?

भग्नावशेषांचा पसारा :

पैठण हें क्षेत्र मोटार-मार्गानें नगरहून चाळीस मैलांवर आणि औरंगाबादहून तीस मैलांवर आहे. ज्या क्षेत्रामागें शेंकडों वर्षांच्या वैभवशाली परंपरा जाग्या आहेत, जिथें विक्रमशाली राजांचे प्रासाद डौलानें उभे होते, जिथें मठ-मंदिरांतून मराठी शारदेचें विलासनृत्य चालू होतें, जिथें महाराष्ट्राची विराट् प्रज्ञा तत्त्वचर्चेचे रंग उधळीत होती आणि जिथें संतांच्या हृदयांतील करुणेची गंगा मानवांचे पाप-ताप क्षाळीत होती, त्या क्षेत्राचें दर्शन आपल्याला घ्यायचें आहे. तिथल्या धुळीनें आपलें अंग माखून घ्यायचें आहे. त्या पुण्यसरितेच्या वाळवंटांत लहान मूल वून लोळायचें आहे.

गोदावरीच्या पाण्यांत अंग घुसळून आपण गांवांत शिरूं या. गोदावरीला आपल्याशीं कांहीं हितगूज करायचें आहे; हृदय मोकळें करून अंतरींचा ठेवा आपल्या हातीं घ्यायचा आहे; पण आपण तिला सांगूं या—“आई, थांब जरा, आम्ही गांवांत जाऊन येतो, नाथांचें दर्शन घेतो. परत जातांना क्षण-दोन क्षण तुझ्या कुशीत विसावून आणि तुझा 'सांगोवा' घेऊन परत फिरूं.”

पण पैठणांत आपण पहायचें तरी काय ? गांवांत शिरून रस्त्यानें चालूं लागवें तों सारा भग्नावशेषांचा पसारा. दर एका घरा-मागें दोन घरे पडलेलीं आहेत. निखळू लागलेले प्रचंड चौथरे, ढासळलेल्या रुंद भिंती आणि कलाकुसरीनें नटलेल्या दरवाजांच्या जीर्ण चौकटी असें दृश्य आपल्याला वारंवार दिसतें. या अवशेषांतून नव्यानें उभारलेल्या घरांच्या बांधणींत, घरांसमोरच्या कंपाउंडच्या गडग्यांत आणि रस्त्याच्या कडेला आपल्याला असे अनेक पाषाण दिसतील कीं, ज्यांच्या सर्वांगावर पुरातन वैभवाच्या खुणा आहेत. गांवाच्या गाभ्यांतच एका घरवजा पडक्या मंदिरांत शिल्पसौंदर्याचा गर्व वाळगणान्या शेषशायी आणि नृसिंह मूर्ति आहेत. या दोन नयन-मनोहर मूर्ति आणि शंकराचार्य मठांतील भव्य भैरवमूर्ति आपल्या उपेक्षेची साक्ष देत अजूनहि उभ्या आहेत. मूर्ति, लेख आणि कलाकुसर मिरवणाऱ्या पाषाणांची ही अवस्था पाहून मन उदास होतें. तें नाथांचें नगर एखाद्या अनाथ सतीसारखें मूकपणानें हुंदके देत आहे, असा भास होतो. पेशवाईतल्या सावकारांचे भव्य वाडेहि लक्ष्मीला पारखे होऊन गतवैभवाचीं शोकगीतें गातांना ढांसळले आहेत. पेशवाईतल्या वाड्यांची ही स्थिति—मग त्या प्राचीन सातवाहनांचे वाडे कसे उरणार ? परंतु सातवाहनांच्या मुख्य प्रासादाच्या खुणा अजूनहि आहेत. त्या वास्तूच्या प्रचंड आवारांत आज एक मशीद उभी आहे. नदीतीरावरच्या महालक्ष्मी-मंदिराचीहि अशीच मशीद बनली आहे. ती आपण नंतर पाहूं. मशिदीच्या आजूबाजूला शिल्पसौंदर्यानें नटलेले दगडी खांब छिन्नभिन्न अवस्थेंत अजूनहि पडले आहेत. त्या जड पाषाणांतून “कालाय तस्मै नमः” असा हताश ध्वनि सारखा उमटतो आहे. वाड्याच्या आवारांत विहीर आहे. ती विहीर ‘शालिवाहनाची विहीर’ म्हणून ओळखली जाते. त्या खोल अंधाऱ्या विहिरीनें युगांची कहाणी आपल्या हृदयांत जतन केली आहे.

महानुभावांची धर्मभूमि :

सातवाहनांच्या काळानंतर पैठणच्या जीवनाशीं ज्याचा जिव्हाळ्याचा संबंध आला, असा सत्पुरुष म्हणजे महानुभाव संप्रदायाचा प्रवर्तक महात्मा चक्रधर. येथील भोगनारायणाच्या मंदिरांत महानुभाव संप्रदायाचा मठ आहे. यादव-काळांत या मंदिराचा आकार-प्राकार खूप मोठा असल्याचे प्राचीन उल्लेख आढळतात. आज त्या भव्यतेचा मागमूसहि नाही. काळाच्या जबड्यांत तें पूर्ववैभव नष्ट झालें आहे. आज हेमाडपंती बांधणीचें भोगनारायणाचें मंदिर भग्नावस्थेत उभें आहे. हा महानुभावांचा मठ 'दत्तात्रेयाचें देऊळ' म्हणूनहि ओळखला जातो.

आज उपेक्षित असलेल्या या ठिकाणीं महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक इतिहासांतील त्या क्रांतिकारी महापुरुषाचें कार्यकेंद्र नांदत होतें. ज्ञानेश्वरांच्या पूर्वीं होऊन गेलेला हा सत्पुरुष मूळचा गुजराथचा-भडोचच्या एका प्रधानाचा मुलगा. ऐन तरुण वयांत विराग निर्माण झाल्यामुळें त्यानें माता-पित्यांचा, रूपसुंदर पत्नीचा, कोंवळ्या मुलाचा आणि धनवैभवाचा त्याग केला. शाश्वत सुखाच्या शोधासाठीं, सत्याच्या दर्शनासाठीं, मानवतेच्या दुःखनिवारणाचा उपाय शोधण्यासाठीं त्यानें सारे पाश तोडले आणि भ्रमन्ती पत्करली. त्याचा हा गृहत्याग भगवान् बुद्धाच्या गृहत्यागाइतकाच करुण-गंभीर आहे. घर सोडल्यावर भटकत भटकत तो ऋद्धिपूर येथें आला. तेथें गुंडम राऊळ नांवाच्या एका सत्पुरुषाचा गुरूपदेश प्राप्त करून त्यानें सालवडीच्या डोंगरावर घोर तपश्चर्या केली. या तपांतून त्याला असा साक्षात्कार झाला कीं, सत्य, अहिंसा आणि समता यांच्या आचारांतूनच जगांतील सान्या दुःखांचा निरास होईल. या साक्षात्कारानंतर बराच काळ एकान्त भ्रमण करून इ. स. १२६७ च्या सुमारास त्यानें पैठण गांठलें. पैठण हें, महाराष्ट्राची त्या वेळची राजधानी जी देवगिरि

तिच्यापासून जवळ असून धर्म-संस्कृतीचें व व्यापार-उद्योगाचें केंद्र असल्यामुळें आपल्या विचारप्रचाराला योग्य स्थान आहे, हें जाणून चक्रधरानें यथेच आपला महान् विचारयज्ञ आरंभिला.

याच भोगनारायणाच्या मंदिरांत त्यानें दहा महिने निवास केला आणि नागांविका ऊर्फ वाडसा नांवाच्या स्त्रीला दीक्षा देऊन आपलें एकान्त भ्रमण संपविलें. त्यानें स्वतः संन्यासदीक्षा घेतली, यतिमुनीचा वेप धारण केला आणि आपले अनुभव व विचार यांची पेरणी करण्यासाठीं जीवनाच्या अखेरीपर्यंत मराठी भूमि पायांखालीं घातली. मराठी आणि महाराष्ट्र यांबद्दल त्याच्या मनांत अत्यंत आदर-भाव होता. त्यामुळें त्यानें आपल्या उपदेशाचें माध्यम मराठी बनविलें आणि मेघवृष्टीप्रमाणें अखंड विचारदान केलें. पैठण हें त्याच्या कार्याचें केंद्र होतें, त्यामुळें त्याला 'प्रतिष्ठानीचे चांगदेव राऊळ' असें म्हणत.

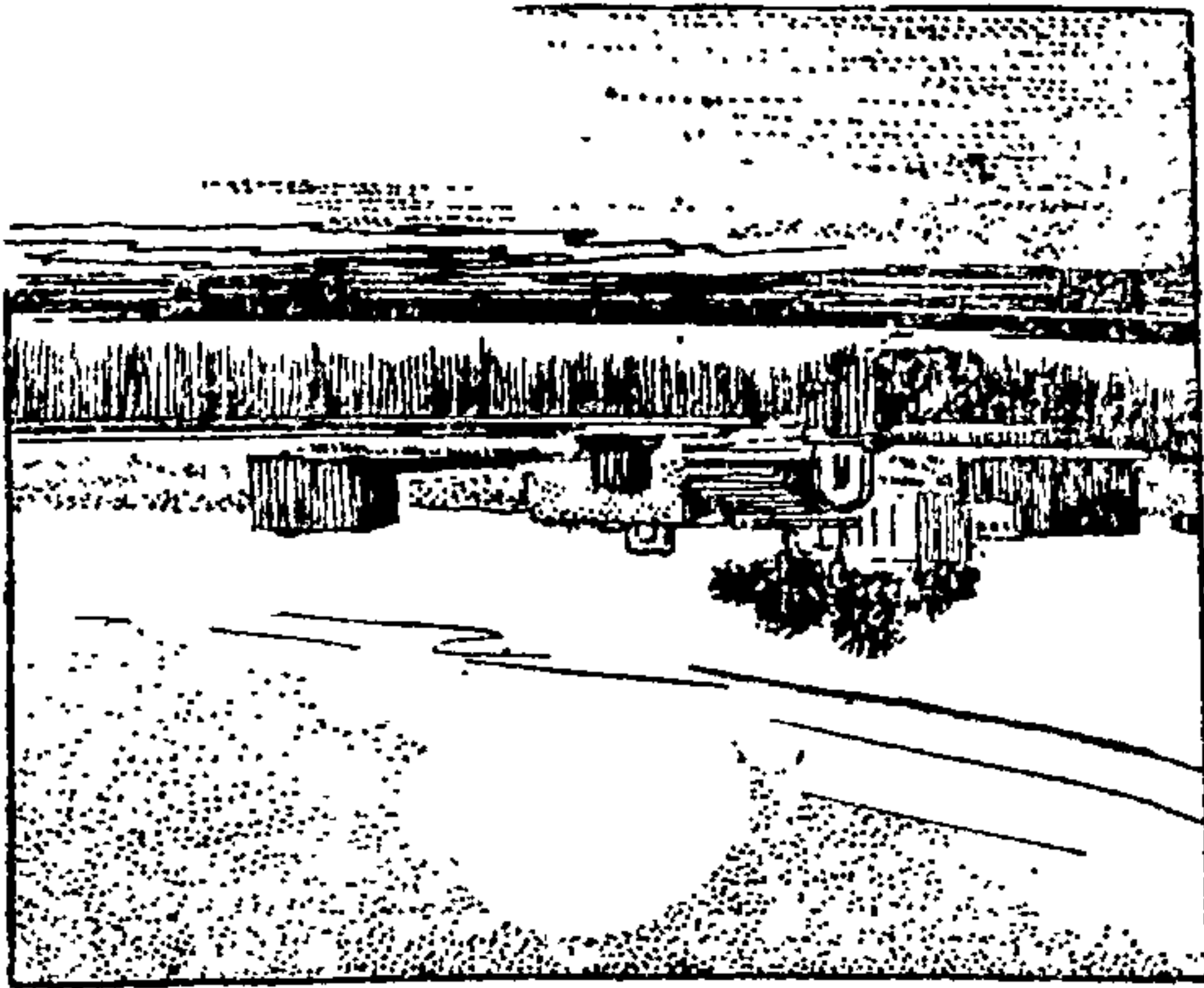
चांपेगौर गोमटी मूर्ति, मुखावर विराग आणि अनुराग यांचें आगळें सौंदर्य पसरलें, निरपेक्ष आणि निःस्पृह वृत्तीची खात्री देणारा यतिवेप, हृदयाची पकड वेणारी अमृतमय वाणी आणि ज्यांच्यांतून आईची माया ओसंडत आहे असे भावमय डोळे—अशी ती चक्रधराची मूर्ति या भूमींत वावरत असेल, तेव्हां पाषाणांतूनहि चैतन्याचे कळे फुलत असतील—जडालाहि संजीवनी लाभत असेल. आजहि आपण डोळे मिटले कीं भोंवतालचें भय वातावरण दूर होतें आणि तो संस्कृतांत बंदिस्त झालेलें ज्ञान लोकभाषेतून विवरणारा, ब्राह्मणांपासून चांडाळांपर्यंत सर्वांना ज्ञानाचा अधिकार देणारा, चिरबंचित स्त्रीजातीला मोक्षाची वाट दाखविणारा, जातिबंधनें उखडूं पाहणारा आणि हृदय-शून्य कर्मकांडावर निखारा ठेवणारा क्रांतिकारी महात्मा मनाच्या डोळ्यांपुढें उभा राहतो.

परंतु ती मूर्ति डोळे मिटून पाहतां पाहतांच मन विषण्ण होतें. याच महात्म्याचा धर्मसत्ता आणि राजसत्ता यांनीं हातांत हात घालून

शिरच्छेद केला आणि क्रांतीची पहाट होऊन आलेले त्याचे जीवन अंधारांत दडपले.

ज्ञानेश्वरांच्या पाऊलखुणा :

चक्रधरांनंतर या भूमीवर आणखी एका महामानवाची पावले उमटलीं. तो महामानव म्हणजे ज्ञानेश्वर. आळंदीच्या ब्राह्मणांनी संन्याशाचीं मुले म्हणून त्यांची मुंज करण्याचे नाकारले आणि त्यांना पैठणच्या धर्मपीठाची वाट दाखवली. आळंदीपासून पैठणपर्यंतची प्रदीर्घ वाट, वाहनांची सोय नसलेल्या त्या काळांत, या कोंवळ्या पोरांनीं अनवाणी तुडवली. ज्यांच्या चरणस्पर्शानें भूमीला तीर्थरूपता यावी, त्यांनीं पैठणच्या पंडितांकडे शुद्धिपत्राची याचना केली. पंधरा वर्षांच्या आंतल्या वयाचीं तीं कोंवळीं अनाथ मुले — त्यांच्याकडे पाहिल्यावरोंवर कुणाहि सहृदय माणसाला मायेचें भरतें यावें ! परंतु पैठणच्या पंडितांनीं त्यांना शुद्ध करून घेणें नाकारलें. त्यांचा क्रूर उपहास केला आणि आपल्या हृदयशून्यतेचें प्रदर्शन घडविलें.

नागघाट (नागतीर्थ)

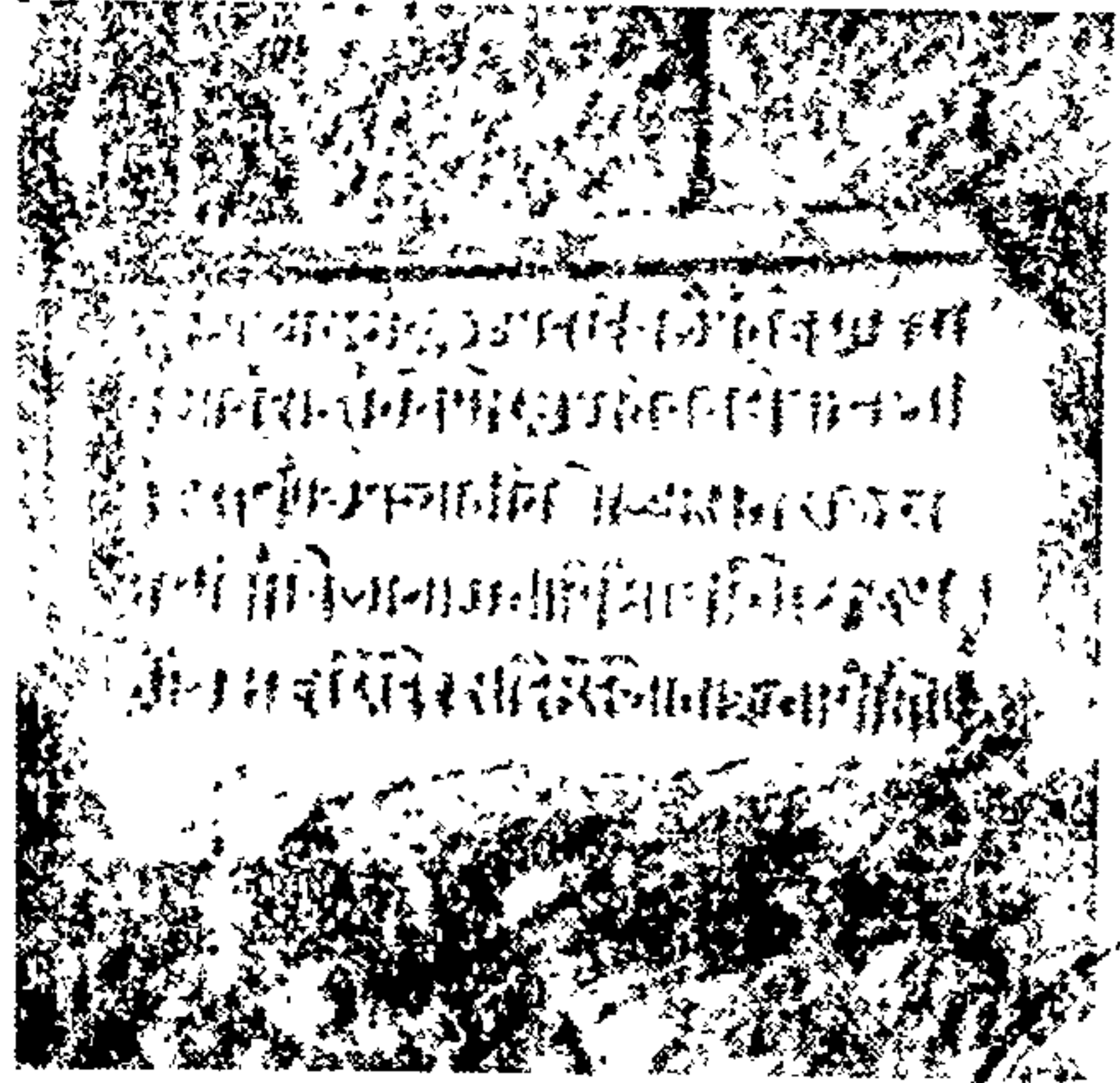
परंतु त्या ज्ञानियांच्या राजानें रेड्यामुखीं वेद वदवला—जणूं रेड्याप्रमाणें जडमूठ झालेल्या महाराष्ट्राच्या हृदयांत चैतन्य ओतलें आणि आपलें स्वयंभू सामर्थ्य सिद्ध केलें.

ज्ञानेश्वरांच्या या किमयेचें स्मारक

गोदाकांठच्या नागतीर्थावर आहे. हें नागतीर्थ म्हणजे पैठणचा प्रसिद्ध नागघाट. हा अरुंद पायऱ्यांचा असून खूप उतरता

आहे. घाटाच्या एका बाजूला वक्षी सावकाराने केलेल्या जीर्णोद्दाराचा शिलालेख आहे आणि दुसऱ्या बाजूला एका बुरुजावर रेड्याची कोरीव प्रतिमा आहे. या नागतीर्थाला आजवर अनेक सत्पुरुषांचे प्राय लागले असतील. येथे वसून अनेक ग्रंथकारांनी आपले ग्रंथ लिहिले आहेत. भागवताचे एक टीकाकार श्रीकृष्णदयार्णव यांनी आपल्या भागवत-टीकेचा कांहीं भाग येथेच वसून लिहिला आहे.

नागघाटाच्या जीर्णोद्दाराचा शिलालेख.

कृष्ण - वेडे कृष्णदयार्णव :

शेवगांव उतारावर नदीकांठीं कृष्णदयार्णवांचा मठ आहे. नदीच्या प्रवाहापासून सुरक्षितता लाभावी म्हणून उंच पायावर मठाची उभारणी केलेली आहे. पायऱ्या चढून आंत गेल्यावर मधल्या आवारांत कृष्णदयार्णव, त्यांचा शिष्य उत्तमश्लोक व दयार्णवांचा नातू काशीनाथ या तिघांच्या समाधि दृष्टीस पडतात. या मधल्या आवारांतून आंत गेल्यावर दयार्णवांचे नित्यपूजेचे देवघर आहे. या देवघरांतील अंधारांत नंदादीपाच्या मंद प्रकाशांत दयार्णवांच्या नित्यपूजेतील कृष्णमूर्ति आहे. ही कृष्णमूर्ति म्हणजे मूर्तिशिल्पाचा एक मनोहर नमुना आहे. घोटीव कृष्णपापाणाची ही कृष्णमूर्ति गरुडवाहन असूनहि नृत्य करीत आहे. मूर्तीच्या उजव्या बाजूला बैल आणि डाव्या बाजूला सवत्स गाय आहे. ही नृत्यमग्न कृष्णमूर्ति आठ हातांची आहे. खालच्या चार हातांपैकीं उजवीकडील दोन्ही हातांत चक्र व गदा

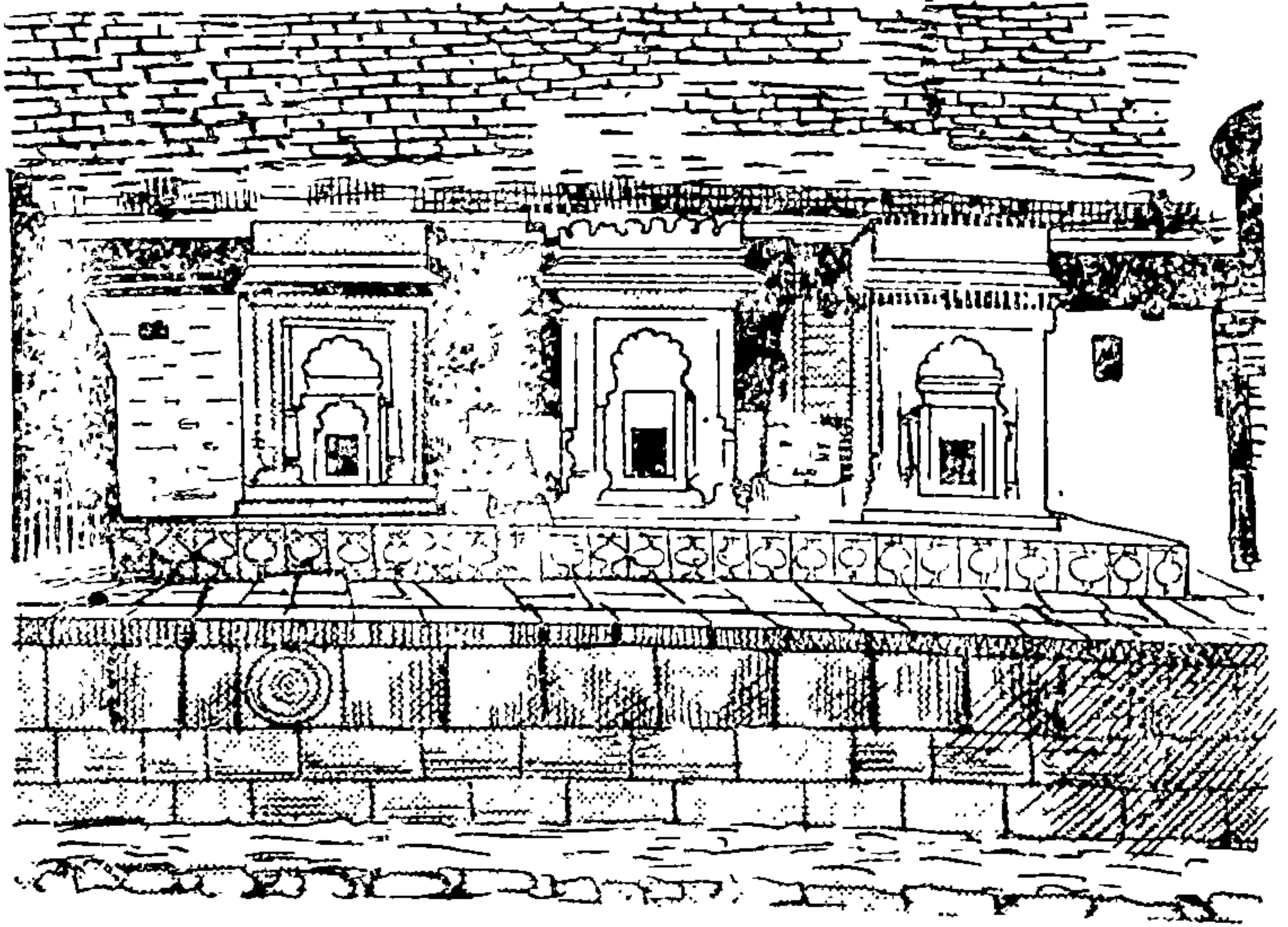
23590

मन्वा 157

157

157

आणि डावीकडील दोन्ही हातांत पद्म व शंख आहे. त्यांवरील दोन हातांनीं मुरलीवादन चाललें आहे. अगदीं वरच्या दोन हातांपैकीं

कृष्णदयार्णव, उत्तमश्लोक व काशीनाथ यांच्या समाध्यांचीं वृंदावनें

उजवा हात प्रवचनमुद्राचा असून डावा हात अभयमुद्रेंत आहे. अशी ही उत्तम आवेशानें ज्ञानदान करणारी, प्रसन्न होऊन भक्तांना वर देणारी, वेणूच्या मंजुमधुर गीतानें मानवांच्या हृदयाच्या गाभाच्यांत प्रेमाचें संगीत निर्माण करणारी आणि आपल्या लीलानृत्यानें या विश्वाचें नाट्य रंगवणारी सर्वांगसुंदर कृष्णमूर्ति पाहिली कीं, त्या मूर्तीच्या पूजकाचें व्यक्तिमत्त्व जाणवल्याशिवाय राहत नाहीं.

कृष्णदयार्णव हे मूळचे कृष्णाकांठच्या कोपल्यांचे. छत्रपतींच्या राज्याभिषेकाच्या वर्षी (स. १६७४) त्यांचा जन्म झाला. त्यांचें मूळ नांव नरहरि नारायण दिवाकर. समर्थांच्या वाणीनें भारावलेल्या कृष्णाकांठीं नरहरीचें मनहि भक्तीनें भारलें गेलें. माता-पित्यांचें छत्र लहानपणींच दूर झाल्यामुळें आणि यवनांच्या आक्रमणानें कृष्णाकांठ

व्यापल्यामुळे पोरका झालेला नरहरि विशीच्या आंतच सहकुटुंब परा-

गंदा झाला. मराठवाड्यांत आंबे-जोगाई येथे गोविंद-स्वामी नांवाच्या सत्पुरुषा-चा गुरूपदेश मिळाल्यावर नरहरि 'कृष्णदयार्णव' हे नामाभिधान पावला. गुरूबरोबर साऱ्या भारता-ची तीर्थयात्रा करून आणि गुरूच्या समर्थ मार्ग-दर्शनाखाली प्रगाढ अध्य-यन पूर्ण करून दयार्णवांनीं आंबे सोडले आणि पैठण-च्या परिसराचा आश्रय घेतला. परंतु दुर्दैव असे कीं, वयाच्या चाळिशीच्या सुमारास त्यांना महा-व्याधि झाली. या महा-व्याधीच्या यातना सहन करीत असतांनाच एक-नाथांचा त्यांना स्वप्नादेश झाला कीं, 'तू भागवताच्या

कृष्णदयार्णवांच्या पूजेतील कृष्णमूर्ति दशमावर टीका लिही म्हणजे तुझी व्याधि दूर होईल.'

नाथांच्या या स्वप्नादेशाला अनुसरून याच मठांत, याच कृष्णमूर्तीच्या साक्षीने वयाच्या चौपन्नाव्या वर्षी दयार्णवांनीं ग्रंथ-रचनेला आरंभ केला. समोर गोविंद गुरूंसारखे श्रोते-सज्जन हृदयाचा

कान करून ऐकत आहेत, दयार्णवांसारखा प्रतिभाशाली पंडित ग्रंथाचें विवरण करीत आहे आणि कृष्णकथेसारखा रसाळ विषय आहे, त्यामुळे त्या क्षणीं वाङ्मयाचें प्रयागतीर्थ निर्माण झालें असल्यास नवल नाही. सतत सोळा वर्षे हें ग्रंथलेखन चालू होतें. दयार्णवांच्या मुखांतून अमृतघन ओसंडत होता आणि उत्तमश्लोक तो शब्दांच्या शिंपल्यांत सांठवीत होता. अशा क्रमानें हा 'हरिवरदा' नांवाचा ४२००० ओव्यांचा महाग्रंथ निर्माण झाला. या ग्रंथांत रसाळ कृष्णकथा आहे, भागवतधर्माच्या अंगोपांगांचें विवेचन आहे, साऱ्या शास्त्रजाताचा धांडोळा घेतलेला आहे आणि जयदेवाच्या अष्टपद्यांसारखें भाषेचें संगीत आहे. जणुं दयार्णवांची सरस्वती अनुप्रासांचीं पैजणें पायांत बांधून कृष्णमूर्तीपुढें पूजा-नृत्य करीत आहे, असा भास होतो. मठांत इतरहि देवतागण आहे, तसेंच हरिवरदाचें प्रचंड हस्तलिखितहि आहे.

आपण जिज्ञासेनें ग्रंथाचीं पानें उलगडूं लागलों कीं, त्या जीणें पोथींतून दयार्णवांचा आत्मा आपणांला विनवूं लागतो—

संतां श्रोतयां लोटांगण । घालूनि हेंचि मागतों दान ।
निंदा द्वेष विसर्जन । कृष्णकीर्तन परिसार्वे ॥

पैठणनजीक मुंगी येथें दयार्णवशिष्य सनातनस्वामी यांचा मठ असून तेथें विठ्ठलाच्या गाभान्याशेजारीं सनातन आणि त्यांचा शिष्य परमानंद यांच्या समाधि आहेत. प्राचीन हस्तलिखितांनीं संपन्न अशा या मठाच्या परिसरांत चतुर्भुज विष्णूची एक वैशिष्ट्यपूर्ण मूर्ति आहे.

'राजयोगी' शिवदीन केसरी :

गोदावरीच्या वळणावर उंच ठिकाणीं एक प्रचंड किल्लेवजा मठ आहे. हा मठ प्रसिद्ध नाथपंथी संत शिवदीन केसरी यांचा आहे. दुरून एखाद्या सरदाराच्या पुरातन गढीसारखा दिसणारा हा मठ

पैठणच्या प्रसिद्धीचा मोठा वाटेकरी आहे. या मठाला-मोठी जहांगीर असून पैठणच्या वातावरणांत प्रतिष्ठाहि मोठी आहे. उत्सवांत नाथांची पालखी निघाली कीं मिरवणुकींत शिवदीनांचा झेंडा आघाडीवर असतो.

मठाच्या महाद्वारांतून आपण आंत प्रवेश केला कीं, बाहेरून दिसणाऱ्या भव्यतेऐवजीं आंत कुबट वातावरण, ओलीनें व्यापलेली जमीन आणि ढासळलेल्या भिंतींवर विसांवलेल्या मोडक्या तुळ्या असें दृश्य नजरेस पडतें. राजयोगी शिवदीनांची भूमि अशी हीन-दीन झालेली पाहून आपल्या उपेक्षा-वृत्तीचा उवग येतो. ही केवळ मठाच्या प्राकाराचीच स्थिति नाही, तर मठांतील देवघराचीहि अशीच दुर्दशा आहे. देवतायनाच्या पूजेसाठीं एके काळीं षोडशोपचार सिद्ध असतील, तेंच देवतायन भक्तांवांचून निराश्रित होऊन बसलें आहे.

हें दृश्य पाहिलें कीं मठाचा लांबच लांब विस्तार पाहण्यासाठीं मनाची उभारी राहत नाही. पडक्या भिंती आणि मोडक्या तुळ्या पाहून मनांतल्या अपेक्षांचीहि तशीच पड-झड होते आणि आल्या पावलीं आपण मार्गें फिरतो.

शिवदीन केसरी हे अठराव्या शतकातील संत. इ. स. १६९८ ते १७७४ असा त्यांचा जीवनकाल आहे. ज्ञानेश्वरांच्या नाथपंथी परंपरेतील केसरीनाथ नामक सिद्धपुरुषाचे हे शिष्य. यांच्या घराण्याकडे पैठणचें जोसपण होतें. वयाच्या आठव्या वर्षीच यांना केसरीनाथांची दीक्षा लाभली. इ. स. १७२२-२६ या काळांत त्यांनीं गुरूच्या आज्ञेवरून संपूर्ण भारतभर तीर्थयात्रा केली. तीर्थयात्रेहून परतल्यावर या अनुभवसंपन्न आणि ज्ञानसंपन्न सत्पुरुषानें कीर्तन-भजनांच्या द्वारां लोकोद्दाराचें कार्य आरंभिलें आणि जीवनान्तापर्यंत पैठणचा परिसर हरिभक्तीनें भारून टाकण्याचा प्रयत्न केला.

कीर्तनासाठीं यांनीं विपुल पदरचना केली आहे. प्राचीन मराठी पदकारांत शिवदीनांचें स्थान मोठें आहे. अंतरीची तळमळ, व्यापक

अनुभव, प्रगाढ अध्ययन, आक्रमक आणि आकर्षक वक्तृत्व, शीघ्र-
कवित्व या गुणांमुळे पैठणास त्यांची कीर्तनें गाजत असत. त्यांच्या
कीर्तनावर खूष होऊन एका सूफी साधूने त्यांना 'दीन' ('धर्म')
ही पदवी दिली होती. या 'दीन' पदवीमुळे मूळचे शिवनाथ
शिवदीननाथ बनले. चमत्कारांनी आणि राजसत्तेच्या आक्रमक
आश्रयाने सर्वसाधारण भोळ्या-भावड्या लोकांना नादी लावणाऱ्या
मुस्लिम धर्मप्रचारकांना शिवदीननाथांसारख्या साधूंच्या कीर्तन-
भजनांनी चांगलाच तडाखा बसत असे.

स्फुट पदांखेरीज शिवदीननाथांनी 'भक्तिरहस्य', 'विवेक-
दर्पण', 'ज्ञानप्रदीप' इत्यादि ग्रंथ लिहिले आहेत. स्वतःच्या आणि
मठस्थांच्या अध्ययनासाठी शिवदीनांनी मठांत प्रचंड हस्तलिखित
ग्रंथालयहि उभे केले होते. हा त्यांचा वैभवशाली मठ म्हणजे पैठण-
मधील एक गाजलेले विद्यापीठच होते. आजहि एका अंधाऱ्या खोलींत
तो सारा हस्तलिखित ग्रंथसंग्रह जीर्णशीर्ण अवस्थेत पडलेला आहे.
त्या संग्रहातील पानन् पान आक्रोश करून प्रकाशाची वाट पाहत
आहे. त्यांतील अनेक ग्रंथ वेळोवेळीं अनेकांनी नेले आणि त्यांतले
अनेक वेपत्ताहि झाले. महाराष्ट्राचे हे वाग्धन कितीतरी ज्ञात-अज्ञात
ठिकाणी ओलीत कुजत आहे; अंधाऱ्या माळ्यांवर कसरीचे भक्ष्य
बनत आहे. या अक्षम्य उपेक्षेच्या गर्तेतून मराठीचे हे वाग्भैभव
वांचवण्यासाठी आपली लोकायत्त शासनसंस्था, आपली विद्यापीठे
आणि महाराष्ट्रांतले शेंकडे संतवाङ्मयप्रेमी तळमळीने पुढे येतील
आणि शक्य तितक्या लौकर हे कार्य आटोपतील, तरच कांहीं हातीं
लागेल. नाही तर हे आपले बहुमोल धन कराल काळाच्या भक्ष्यस्थानीं
पडलेले पाहण्याखेरीज गत्यंतर नाही. एकट्या पैठण क्षेत्रांतच प्राचीन
ग्रंथांच्या हस्तलिखितांचे कमीत कमी पांचशे रुमाल आजहि आढळतील!
यावरून या ग्रंथसंभाराच्या व्याप्तीची कल्पना येऊ शकेल. पैठणचे

सुविद्य पाटील अलीकडे यासाठी बद्धपरिकर झाले असून त्यांच्या प्रयत्नांतून 'प्रतिष्ठान संशोधन मंडळ' निर्माण झाले आहे. शिव-छत्रपतींच्या हस्ताक्षरांतील संपूर्ण पत्र नुकतेच पैठणास उपलब्ध झाले आहे.

कीर्तनरत अमृतराय :

गांवांतल्या विठ्ठल-मंदिरापासून जवळच अमृतरायांचा मठ आहे. हे मठाचे घर फार जुने असून आंत अमृतरायांच्या पूजेतील देवतायन आहे. आंत शिरल्यावर इथेहि आपल्या सार्वत्रिक उपेक्षेचा प्रत्यय येतो. मठांत अमृतरायांच्या पदांचे एकहि हस्तलिखित नाही. किंबहुना मठस्थांनाहि त्या थोर कीर्तनकाराविषयी कांहीं माहिती नाही.

अमृतराय (इ. स. १६९८-१७५३) हे प्राचीन मराठींतील अव्वल दर्जाचे पदकार आणि कीर्तनकार. पैठणचे कृष्णदयार्णव, शिवदीन केसरी आणि अमृतराय हे तिघेहि सत्पुरुष समकालीन होते. अमृतरायांच्या पदांची गोडी अमृतासारखी आहे. कविवर मोरोपंतांनी या थोर पदकाराला श्रद्धांजलि वाहतांना म्हटले आहे —

कीर्तनसुखार्थ झाला अवताराचि अमृतराय जीवाचा
भलत्या मुखांतुनि अर्शा सुरसखनि निघेल काय जी वाचा ?

ही कसली धर्मनिष्ठा ?

गोदामाईच्या मुंगी उतारावर नदीकांठीं एका लहानशा टेकाडा-वर एक किछेवजा भव्य मशीद दिसते. या मशिदीच्या आवाराची भिंत मजबूत असून तीन बाजूंनी दरवाजे आणि गोदाप्रवाहाभिमुख गॅलरी आहे. मशिदीचे महाद्वार नगराभिमुख आहे. या मशिदीच्या प्रशस्त पायऱ्या चढून आपण आंत गेलों कीं, फुलांच्या आणि धूपाच्या सुगंधाने नाक कोंडून जाते. तिथला उदास एकान्तहि मनाचा कोंडमारा

करूं लागतो. सुगंधाच्या मागानें आपण आंत गेलों कीं नदीच्या प्रवाहाकडे तोंड करून मौलानासाहेबाची कबर असल्याचें दृष्टीस पडतें. जवळच त्याची बहीण आणि आई यांच्याहि कबरी आहेत.

कां कुणास ठाऊक, पण या कबरीपुढें मस्तक विनम्र होत नाहीं. वास्तविक साधुत्वाला देशकालाच्या, जातिधर्माच्या मर्यादा नसतात. मुसलमान असला म्हणून काय झालें?—मौलानासाहेब हाहि एक साधूच होता ना?—असा प्रश्न एक मन करतें. परंतु त्या संपूर्ण मशिदीचें निरीक्षण केल्यावर, तेथील मंदिराच्या पुरातन चिन्हांचें दर्शन झाल्यावर मन सान्या कटु घटनांचा चित्रपट उलगडूं लागतें. त्या प्राकारांतिल महालक्ष्मी, रेणुका आणि विनायक यांच्या मूर्ति डोळ्यांपुढें तरळू लागतात. तेराव्या शतकांतिल तें भव्य हिंदु मंदिर कल्पनेच्या डोळ्यांना भुरळ पाडूं लागतें आणि मंदिराची मशीद केव्हां आणि कशी झाली, हा सारा दुर्दैवी इतिहास आठवूं लागतो.

मुसलमानांचें दक्षिणेंत राजकीय आक्रमण होण्यापूर्वी सूफी पंथाचे मुस्लिम प्रचारक दक्षिणेंत येऊं लागले. आजच्या स्त्रिथन मिशनऱ्यांप्रमाणें या सूफी साधूंना मुस्लिम राजकर्त्यांचा पाठिंबा असे. अह्लाउद्दिन खिलजीच्या दक्षिणेंतील स्वारीनंतर दिल्लीच्या निजामुद्दिन अवलिया या कारस्थानीं सूफीचा शिष्य मुंतजोद्दिन जर्जरीबक्ष हा सातशें सहकारी बरोबर घेऊन दक्षिणेंत आला. देवगिरीजवळ खुल्ताबाद येथें त्याचा निवास असे. हिंदूंच्या मंदिरांचा आणि परंपरांचा विध्वंस करण्याच्या त्याच्या 'साधुकार्या'साठीं देवगिरीच्या पराभूत आणि परतंत्र यादवांकडून गडगंज मदत मिळण्याची व्यवस्था दिल्लीहून झाली होती. या जर्जरीबक्षानें आपल्या शेंकडों महकान्यांच्या साहाय्येन सान्या महाराष्ट्रभर हें परधर्मविध्वंसक धर्मकायें चालू ठेवलें. याचाच सहकारी पैठणचा मोईजोद्दिन उर्फ मौलानासाहेब. या मौलानासाहेबापूर्वीहि पैठणचें हें महालक्ष्मी-मंदिर उध्वस्त करण्याचा प्रयत्न

झाला होता; परंतु तसा प्रयत्न करणारा अब्दुल लतीफ हा धर्मप्रचारक पैठणकरांच्या प्रतिकारांत मारला गेला. त्याची कबरीहि गोदावरीच्या तीरावर अद्याप उभी आहे. यानंतर मौलानासाहेब पैठणास आला आणि त्यानें जणुं अब्दुल लतीफची अपूर्ण इच्छा पूर्ण करण्यासाठीं त्या वैभवशाली महालक्ष्मी-मंदिराचा तावा घेतला. प्रतिकार करणाऱ्या अनेक हिंदूंची त्यानें कत्तल केली आणि त्या मंदिरांतील तीनहि देवतांच्या मूर्ति उखडून मंदिराचें मशिदींत रूपांतर केलें. या मौलाना-साहेबानें कृतकृत्य होऊन याच मशिदींत वयाच्या अवघ्या एक-विसाव्या वर्षी चिरनिद्रा घेतली.

हा इतिहास मनांत जागा झाल्यावर मन अधिकच अस्वस्थ होतें. आपण सारीं एकाच ईश्वराचीं लेकरें. साऱ्या स्थिरचरांत सामावलेला तो निर्गुण निराकार परमात्मा आपल्या इंद्रियांना कसा गवसणार ? त्याची उपासना आपण दुवळीं माणसें कशीं करणार ? म्हणून तर आपण मंदिरांची नि मूर्तींची उभारणी केली. त्या मूर्तींच्या दर्शनानें आणि पूजनानें आपण त्या अनन्त परमात्म्याची कल्पना करावी, त्याच्या स्मरणानें आपलीं हृदये धवळावीं आणि अखेर त्याच्या अनन्त स्वरूपाला कवळण्याइतकें आपलें जीवन विस्तारावें, आभाळाएवढें मोठें व्हावें, हा तर या साऱ्या मूर्ति-मंदिरांचा उद्देश. मग तें हिंदूंचें मंदिर असो, ख्रिश्चनांचें चर्च असो अगर मुसलमानांची मशीद असो. ज्या ठिकाणीं मनांतील राग-लोभ दूर व्हावे, द्वेष-मत्सर गळून पडावे, हृदयाच्या गाभ्यांतून सर्वाविषयींचा प्रेमभाव उफाळून यावा, त्याच ठिकाणीं धर्मनिष्ठेच्या नांवाखालीं रक्ताचे पाट व्हावेत काय ? परमेश्वर सर्वव्यापी आहे आणि सर्व मानवांचा पालक आहे, तर वेग-वेगळ्या धर्मांच्या अनुयायांनीं एकमेकांशीं झुजावें कशासाठीं ? एकमेकांच्या पवित्र प्रतीकांचा, श्रद्धास्थानांचा विध्वंस करून का धर्मपालन होऊं शकेल ? धर्माचें प्रवर्तन करणारे संत-महात्मे या

तथाकथित धर्मनिष्ठांच्या कृत्यांनीं व्यथित होत असतील, त्यांचे आत्मे दुःखानें आक्रोश करीत असतील. नाथांनाहि या परिस्थितीला तोंड द्यावें लागलें होतें. त्यांनीं आपल्या ' हिंदु-तुर्क-संवाद ' नांवाच्या एका प्रकरणांत ' खुदाला जुदाई (भेदभाव) मंजूर नाही ' अशी तुर्का-कडून कबुली घेतली आहे.

हें मंदिर-विध्वंसनाचें आणि त्या जागीं मशिदी उभारण्याचें ' पवित्र ' कार्य पुढें सतराव्या शतकाच्या अखेरीपर्यंत चाललें होतें. पैठणास या मौलानासाहेबाच्या कबरीशिवाय कोटायी मशीद, कालिका घाटावरील मशीद, ढोलेवेशीजवळील मशीद आणि महल्ले इस्लामची मशीद या मशिदींच्या जागीं तेराव्या शतकांत महालक्ष्मी, कालिका, मूर्धादित्य आणि चक्रपाणि या देवतांचीं मंदिरे उभीं होतीं.

—नकोत त्या कटु आठवणी ! आपण एका थोर संताच्या भूमींत वावरत आहोंत. त्याची प्रेरणा फार थोर आहे. त्याच्या हृदयाच्या प्रांगणांत साऱ्या स्थिरचरानें वागडावें, एवढें तें विशाल होतें. त्याच्या स्मृतीच्या सान्निध्यांत आपण आतां तरी या खुळ्या भेदभावनांवर मात करायला हृदयानें समर्थ होऊं. द्वेषानें ग्रासलेल्या भेदभावनेलाच धर्मनिष्ठा मानणाऱ्या इतरांनाहि जाग आणण्याचा प्रयत्न करूं. हिंदुस्थानबाहेरच्या प्राचीन सूफी साधूंच्या थोर आदर्शांची त्यांना आठवण देऊं आणि विश्वधर्माकडे वाटचाल करणाऱ्या भारतीय संस्कृतीच्या समन्वयकारी प्रवाहांत त्यांना सहयोगी करण्याचा प्रयत्न करूं.

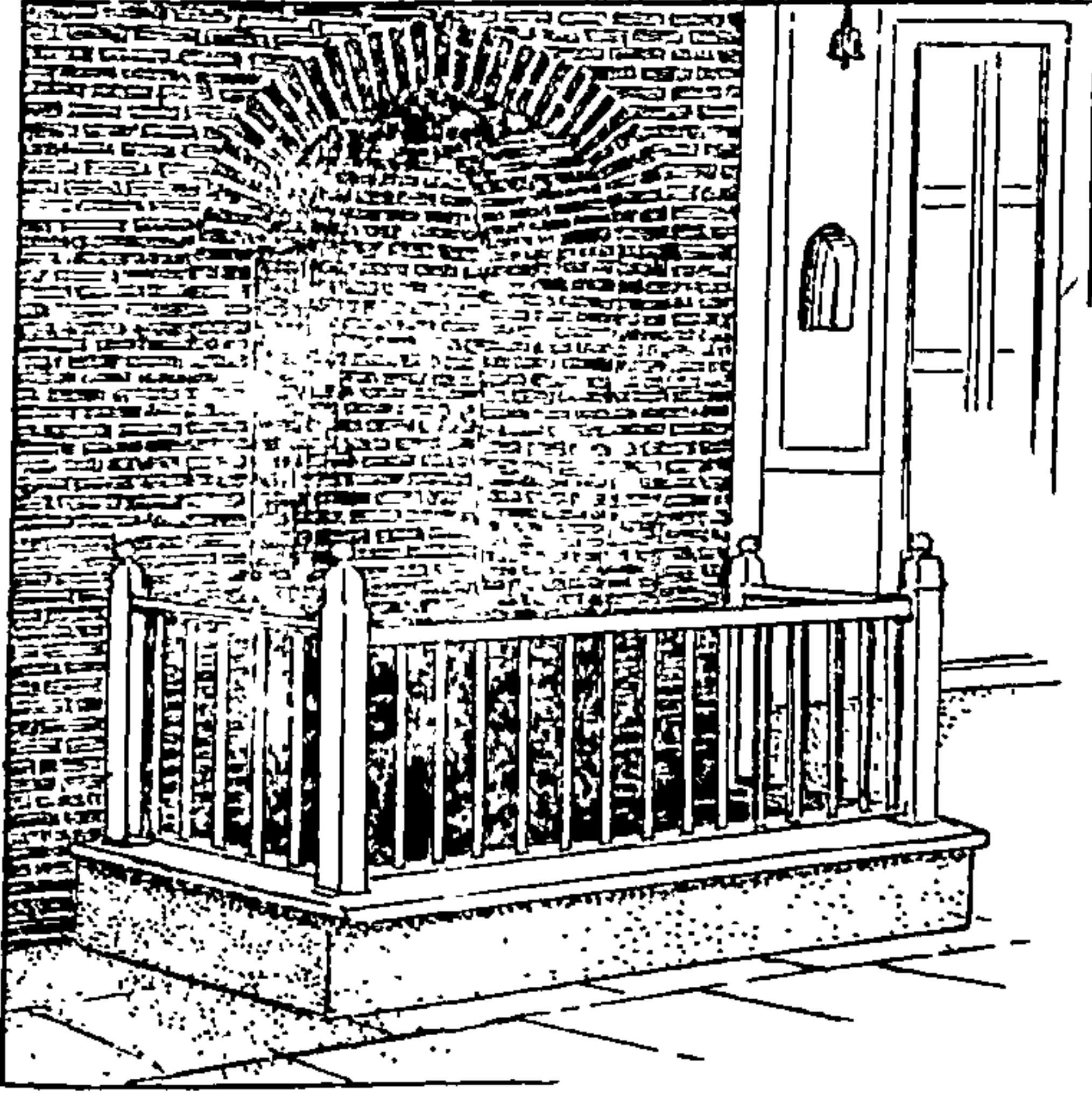
एका जनार्दनी :

पण या सहयोगाची प्रेरणा कुठें आहे ? ही प्रेरणा देणाऱ्या नाथांचें दर्शन अजून राहिलेंच आहे—येथील भक्तिसाम्राज्याच्या त्या एकछत्री सम्राटाला प्रणाम करणें अजून राहिलेंच आहे. हें नाथांचें

दर्शन द्विविध आहे—जिथे नाथांचे सारे जीवन व्यतीत झाले, त्या स्थळाचे आणि जिथे नाथ चिरनिद्रा घेत आहेत, त्या स्थळाचे.

प्रथम आपण गांवांतल्या नाथांच्या राहत्या घरीं जाऊं. नाथांच्या घरांचेच मंदिरांत रूपांतर झाले आहे. या घरांचे देवघर म्हणजेच

नाथांचा रांजण

मंदिराचा गाभारा. स्वाभाविकच आहे. भक्तांचे हृदय हेच ज्याचे निवासस्थान, त्याला वेगळ्या मंदिराची आवश्यकताच कशी भासावी? नाथांच्या मूळच्या वाड्याचा जीर्णोद्धाराने कायाकल्प झाला असला तरी महाद्वार आणि भिंती त्या वेळच्याच आहेत.

गाभाऱ्यापुढचे दोन्ही खांबेही त्या वेळचेच आहेत. आणि जिथे श्रीखंड्याच्या रूपाने भगवान् श्रीकृष्ण गंगेच्या कावडी ओतीत असे, तो रांजणही त्या वेळचाच आहे.

गाभाऱ्यांत उच्चासनावर अनेक देवमूर्ति आहेत. त्या मूर्तींच्या समुदायांत आपल्या डोळ्यांची धणी पुरवितो तो नाथांच्या पूजेतला बाळकृष्ण. याला 'विजयी विठ्ठल' असेहि म्हणतात. वीतभर उंचीच्या या पंचरसी धातुमूर्तीचे ध्यान कांहीं आगळेच आहे. उजवा हात लोण्याचा गोळा चाटून कटीवर उताणा ठेवलेला, डाव्या कटिबद्ध हातांत शंख धरलेला, पायीं वाळे, हातीं कडीतोडे, पाठीवर शिदोरी,

काखेला झोळी, गळ्यांत रत्नहार, भाळीं टिळा आणि मस्तकावर शिवलिंगाच्या आकाराचा मुगुट. नाथांच्या ध्यानींमनीं रंगलेलें हेंच तें गोपाळरूप. जणुं हें रूप नाथांच्या सांगातीं या प्रशस्त वाड्यांत वागडत असावें, आपल्या लाडक्या भक्ताशीं सुखसंवाद करीत असावें; आपल्या इवल्या इवल्या हा तां नीं नाथांना दहीकाला भरवीत असावें. नाथहि या बाळकृष्णावरोवर कधीं सौंगडी बनून गाईमागें धांवत असतील; कधीं गोपी बनून त्याच्या वेणूच्या नादानें देहभान विसरत असतील, कधीं यशोदामाता बनून या अवखळ बाळाला उखळागीं बांधात असतील. कधीं हालटका राग विसरून, गाई चारायला गेलेल्या भुकेल्या कृष्णासाठीं तळमळत असतील. याच तन्मयतेत त्यांच्या मुखांतून शब्द बाहेर पडत असतील—

नाथांच्या पूजेतील कृष्णमूर्ति

क्षुधित वनीं गोविंद ।

अहो बाई, क्षुधित वनीं गोविंद ।

रवितनयेतटीं शिशुसह साग्रज

चारित गोधन-वृन्द ॥

नाथ या रूपानें वेडावले, त्याचें कारणहि तसेंच आहे—

शरण एका जनार्दनी । कैवल्याचा मोक्षदानी ॥

गाई गोप गोपीबाळा । मेळविले आपुलेपणीं ॥

याच बाळ्यांत इ. स. १५३२ मध्ये नाथांचा जन्म झाला. संत भानुदासांपासून विठ्ठलभक्तीचा वारसा चालविणाऱ्या कुळांत नाथ जन्मास आले. त्यांचे आई - वडील लहानपणींच वारले. आज्ञा - आजींनी त्यांचा प्रतिपाळ केला. त्यांचे आजोबा चक्रपाणि हेहि एक विद्वान् आणि भक्तिपरायण असल्यामुळे नाथांच्या मनावर लहानपणापासून भक्तीचे आणि विद्येचे संस्कार झाले. या वास्तूंतच ते बाल एकनाथ कुशाग्र बुद्धीनें ज्ञानाच्या ओंजळी भराभर प्राशीत असतील आणि भक्तिकथांचा मेवा खात असतील. या संस्कारांमुळे त्यांच्या बालमनांत ईश्वरदर्शनाची व गुरुबोधाची ओढ निर्माण झाली. या ओढीमुळेच ते अवघ्या बाराव्या वर्षी घर सोडून देवगिरीस गेले आणि तेथे जनार्दन-स्वामींच्या पायांशीं बसून त्यांनीं ईश्वरभक्तीचे पाठ घेतले. आपल्या अनन्यसाधारण गुरुभक्तीनें त्यांनीं गुरुचें सर्वस्व जिंकलें आणि आपलें सर्वस्व गुरुचरणीं वाहिलें. गुरु-शिष्यांच्या एकरूपतेचा डंका त्यांनीं पुढें अखेरपर्यंत 'एका जनार्दनी' या एकरूप नांवानें गाजविला.

भागवतमार्ग अति सोपारा :

गुरुबोध प्राप्त करून आणि भारतभर तीर्थयात्रा करून नाथ वयाच्या पंचविसाव्या वर्षी घरीं आले आणि गृहस्थाश्रम स्वीकारून त्यांनीं भावभक्तीचा संसार थाटला. त्यांची पत्नी गिरिजाबाई भक्तीच्या प्रवासांतहि त्यांची सहधर्मचारिणी बनली. असा हा भक्तीनें रंगलेला आणि ज्ञानानें समृद्ध झालेला जगावेगळा संसार नाथांनीं याच बाळ्यांत चाळीस वर्षे अनुभवला.

गाभाऱ्यापुढच्या दोन खांबांपैकीं डाव्या हातच्या खांबाला टेकून नाथ प्रवचनास बसत. आपला जीवनभरचा आनंदमय अनुभव

ते येथूनच आल्या-गेल्या भाविकांना लुटीत असत. या खांबाजवळ आल्यावर आपण वर्तमानकाळ विसरतो आणि शतकांची पावलें टाकीत आपलें मन नाथांच्या काळांत वावरूं लागतें. समोर हृदयाचीं कवाडें उघडून जनसमुदाय वसला आहे आणि नाथ येथून प्रकाशाचें महादान करीत आहेत, जडमूढांना भक्तीची संजीवनी देत आहेत, पाप्यांचीं हृदये धवळीत आहेत आणि दीनदलितांना दिलासा देतांना आईहूनहि हळवे बनत आहेत. या हळव्या मायेतूनच—

‘पोहणियाहृनि पायउतारा

भागवतधर्म अति सोपारा !’

त्यांनीं स्त्री-शूद्रांना सांगितला. ‘सर्व भूतीं भगवंत’ भरलेला आहे, हा ‘गालीव’ अनुभव त्यांनीं स्वतः घेतला असल्यामुळे ‘जनीं जनार्दन’ पहायची दृष्टि त्यांनीं सर्वांना दिली आणि भूतमात्रांवर प्रेम करण्यानेंच ईश्वर प्रसन्न होतो, असें स्वानुभवानें सांगितलें. परंतु हा अनुभव घेण्यासाठीं अहंकाराचा कंद समूळ उपटून टाकला पाहिजे, षड्विकारांवर पाषाण घातला पाहिजे.

जेथे अभिमान समूळ तुटे । तेथे चिन्मात्र पहाट फुटे ॥

या चिन्मय पहाटेनंतर आत्मा परमात्म्याशीं एकरूप होतो आणि सारें अंतर्बाह्य प्रकाशानें उजळून निघतें—

मन रामीं रंगलें, अवघें मनाचि राम झालें,

सवाह्य अभ्यंतरीं अवघें रामरूप कोंदलें.

चित्तचि हरपलें, अवघें चैतन्य जाहलें,

देखतां देखतीं अवघें विश्व मावळलें !

यासाठीं घर-दार सोडावें लागत नाहीं, गुहागव्हारांचा आश्रय घ्यावा लागत नाहीं, भगवीं वस्त्रें परिधान करावीं लागत नाहीत, तपानें कायेचें काष्ठ करावें लागत नाहीं. याला हवी आहे केवळ हृदयाची शुद्धि. ही शुद्धि प्राप्त झाली कीं कुठेंहि न शोधतां तो

भक्तीचा भुकेला पांडुरंग आपण होऊन हृदयांत विराजमान होतो आणि मग जीव आनंदाच्या महासागरांत तरंगू लागतो. त्या आनंद-सागरांत साऱ्या भेदांच्या भिंती विरून जातात आणि उरते केवळ विश्वाला कवळणारे प्रेम !

जगा लावावे सत्पथी :

कीर्तनाच्या महाघोषाने जगाचीं सर्व दुःखे दूर करावीं आणि अवघे 'विश्वचि हरिखे भरले' असे दृश्य पहावे, ही नाथांची अंतरींची इच्छा. कारण—

जगा लावावे सत्पथी । हेचि साधूची पै कृति ॥

साधुत्वाचा हा आदर्श त्यांनीं आपल्या जीवनांत उत्कृष्टपणे आचरला. मानवनिर्मित कृत्रिम भेदांचीं कुंपणे त्यांनीं उखडून टाकलीं आणि सर्वभूतीं समभाव दाखविला. रणरणत्या उन्हांत तहानेने तडफडणाऱ्या गाढवाला त्यांनीं काशीहून वाहून आणलेले गंगेचे पाणी पाजले; गोदेच्या वाळवंटांत भर दुपारीं कासावीस झालेल्या महाराच्या पोराला कडेवर घेऊन त्याच्या आईकडे पोचविले; ब्राह्मण-भोजनासाठीं तयार केलेले श्राद्धान्न भुकेलेल्या महारांना खाऊ घातले; वेश्याव्यवसाय करणाऱ्या पतिता स्त्रीविषयीं हि तिरस्कार न वाळगतां तिचे हृदय-परिवर्तन घडविले; स्वतः महाराच्या घरीं जेवायला गेले—अशा एक ना दोन, शेकडों घटनांतून त्यांनीं विषमतेवर निखारा ठेवला आणि त्यासाठीं कांहीं कर्मठांचा नि दांभिकांचा विरोध सहन करून अनेकांना सन्मार्गाला लावले.

वैष्णव सेवा अत्यंत कठीण
तेथे जाती नाही गा प्रमाण
न म्हणावा शूद्र ब्राह्मण
भक्तिप्राधान्य भावार्थ !

असा स्पष्ट निर्णय त्यांनीं दिला आहे. 'जाती उत्तम भक्तिहीन। तो वैष्णव नव्हे जाण !' असेंहि त्यांनीं बजावले आहे.

बाहेरचे नाथ :

चाळीस-वेचाळीस वर्षे असें धन्य जीवन अनुभवून, अनेकांचीं सांकडीं फेडून आणि भूतमात्रांत अनन्ताचीं रूपडीं पाहून नाथांनीं शके १५२१ च्या फाल्गुन वद्य षष्ठीला जगाचा निरोप घेतला. इतकें कृतार्थ जीवन क्वचितच कोणाच्या वांट्याला येत असेल. शांति जणुं त्यांची घररिघी बनली होती. मुक्तीनें जणुं त्यांच्याशीं स्वयंवर केले होते. आनंद जणुं त्यांचा स्वेच्छेनें मांडलिक बनला होता. हा एकनाथ जणुं सान्या विश्वाशीं एकाकार बनला होता. अशा अवस्थेंत शरीर उभें काय आणि पडलें काय, एकच !

नाथांनीं जिथें चिरविश्वांति घेतली, तें समाधिमंदिर गांवाबाहेर नदीच्या कडेला वाळवंटाला लागूनच आहे. हें समाधिमंदिर वृक्षांनीं वेढलें

नाथांचें समाधि मंदिर

आहे. मंदिर प्रशस्त असून भोंवतीं मोकळा प्रदक्षिणामार्ग आहे. चौ फेर ओवऱ्या आहेत. आंत-बाहेर सर्वत्र नाथांच्या हृदयासारखी स्वच्छता आहे. मंदिराच्या गाभाऱ्यांत नाथांच्या पादुका

आहेत. त्या पादुकांत एकाजनार्दनांच्या रूपानें भक्त, गुरु आणि ईश्वर ही त्रिमूर्ति एकवटली आहे. समईच्या मंद प्रकाशांत ते नाथांचे पाय

न्याहाळतांना आणि त्यांचें 'पायवणी' पितांना आयल्यालाहि क्षणैक आनंदसमाधि लागते. त्या पुण्यपादुकांपुढें माथा विनम्र होतो आणि मन त्या अनाथनाथाला विनम्रं लागतें —

तुझ्या पावन स्मृतीनें
माझा उजळूं दे भाव,
आणि तुझ्या वाटेवर
हातीं धरुनि चालव !

नाथपष्ठी :

नाथांची स्मृति जागवणारी नाथपष्ठी (फाल्गुन वद्य ६) गेलीं साडेतीनशें वर्षे गाजत आहे. या दिवसाचें महिमान पंचविध आहे. याच दिवशीं जनार्दनस्वामींचा जन्म झाला, त्यांना दत्तदर्शन झालें आणि त्यांचें निर्याण घडलें. नाथांना जनार्दनस्वामींचा अनुग्रह झाला तो याच दिवशीं आणि अखेर नाथांनीं महासमाधि पत्करली तीहि याच दिवशीं. त्यामुळें हा दिवस उभ्या महाराष्ट्रांत स्मरणीय मानला जातो. या निमित्तानें पैठणला दीड-दोन लाख वारकरी आणि भाविक जन जमतात. गोदामाईचें विस्तीर्ण वाळवंटहि त्या समुदाया-पुढें थिटें पडतें. समाधिमंदिरासमोरच्या विस्तीर्ण प्रांगणांत प्रसादाच्या नि अबीर-कुंकवाच्या दुकानांची दाटी होते.

हा उत्सव द्वितीयेला सुरू होऊन अष्टमीला संपतो. द्वितीयेला नाथांघरचा रांजण उघडून त्याची पूजा करतात. गोदाजलाच्या घागरी भरून लोक रांजणांत ओतूं लागतात. नाथांचा पणतू केशवस्वामी यानें लिहिलेल्या नाथचरित्राचा पाठ सुरू होतो. पंचमीला देवाची अक्षत निघते. पष्ठीला मध्यान्हाच्या वेळीं वाळवंटांतून दिंडी निघून मागच्या दारानें गांवाबाहेरच्या समाधि-मंदिरांत येते. नंतर ज्या अभंगावर नाथ स्वतः निरूपण करीत, त्याच अभंगावर निरूपण होतें.

अवघेचि, त्रैलोक्य आनंदाचि आतां ।

चरणीं जगन्नाथा चित्त ठेलें ॥

माय जगन्नाथ, वाप जगन्नाथ ।

अनाथांचा नाथ जनार्दन ॥

एका जनार्दनी एकपणें उभा ।

चैतन्याची शोभा शोभतसे ॥

त्यानंतर वाड्यांत ब्राह्मणांची पाद्यपूजा होऊन लाह्यांचा कूट आणि पीठ यांचा महाप्रसाद होतो. सप्तमीच्या रात्रीं छविना निघतो आणि अष्टमीस सूर्यास्ताच्या वेळीं बाहेरच्या नाथांसमोर गोपाळकाला होऊन उत्सव संपतो. अष्टमीच्या रात्रीं दिंडी कृष्णकमला तीर्थावर राहते आणि तेथें वाङ्मयपूजा करण्यासाठीं आलेल्या हरिदास-पुराणिकांचीं कीर्तने-प्रवचनें होतात. उत्सवसमाप्तनंतर परत फिरणाऱ्या वारकऱ्यांना आणि भक्त-भाविकांना नाथ जणूं निरोप देतात—

एका जनार्दनाची विनती,

येऊनि मनुष्यदेहाप्रती,

करोनिया भगवद्भक्ती,

निजात्मप्राप्ती साधावी !

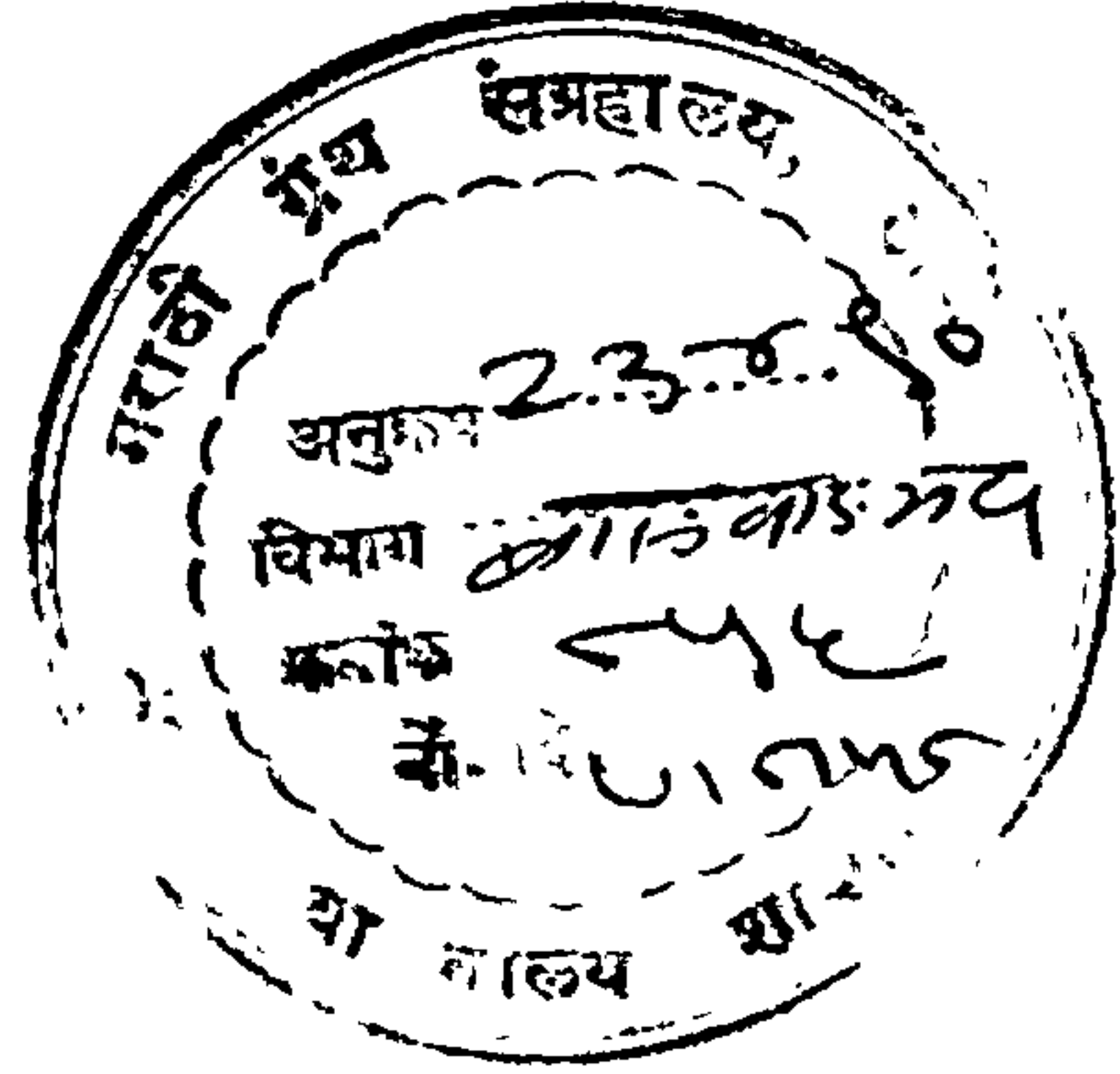
गोदामाईचा संदेश :

जिथें नाथांनीं जनीं जनार्दन अनुभवला, दीनदलिताना वाट दाखविण्यासाठीं भागवताची प्रथम पंचाध्यायी रचली, रामराज्याची गुढी उभारणारी रामकथा गायली आणि अभंग-पदे-भारुडे रचून कीर्तनांतून भक्तीची गंगा निर्माण केली, त्या पैठणचा निरोप घेतांना मन पुनः पुनः तिथेंच रेंगाळतें; त्याच त्याच आठवणी घोळवीत राहतें. गोदामाई वाट सोडीत नाहीं. तिनें सतत चाळीस वर्षे त्रिकाळ स्नान करणाऱ्या नाथांचें हृदय लुटलें आहे. नाथ तिच्याइतके कुणालाच

परिचित नसतील. त्यांच्या अंगाच्या स्पर्शाने तिचा जलराशि 'तीर्थरूप' बनला आहे. नाथांचे जीवनहि तिच्या जीवनासारखेच होते—तापशामक आणि पापक्षालक. तीं दोन जीवनें इथें एकरूप बनून वाहत आहेत—अशींच अनंत काळपर्यंत वाहत राहतील !

भगवद्भाव सर्वां भूतीं,
या नांव माझी मुख्य भक्ती !

हा गोदामाईचा चिरंतन संदेश आहे.

IRBK-0106940

एकनाथांची आरती

आरती एकनाथा । महाराजा समर्था ।
त्रिभुवनीं तूंचि थोर । जगद्गुरु जगन्नाया ॥ १ ॥

एकनाथ नाम सार । वेदशास्त्रांचें गुज ।
संसारदुःख नासे । महामंत्राचें बीज ॥ २ ॥

एकनाथ नाम वेतां । सुख वाटलें चित्ता ।
अनंत गोपाळ दासा । धणी न पुरे गातां ॥ ३ ॥

म. प्र. सं. ठाणे, वाचनालय शाखा.
दा. क्र. ६६० नों. दि. ....
दि. १०/११/५१ क. ....